

II. РЕЦЕЗІЇ, ОГЛЯДИ

Оксана Задорожна

SIMONA MERLO. ALL'OMBRA DELLE CUPOLE D'ORO. LA CHIESA DI KIEV DA NICOLA II A STALIN (1905–1939) / PRAFAZIONE DI ROBERTO MOROZZO DELLA ROCCA. – MILANO: GUERINI STUDIO, 2005. – 443 p. (CONTEMPORANEA. CIVILTÀ E TRANSIZIONI; 11)

«*Під покровом золотих куполів. Київська церква від Миколи II до Сталіна (1905–1939)*» – це вже одинадцята книга, опублікована в серії «Contemporanea», видавцем якої є Андреа Ріккарді. Переважна більшість книжок серії присвячена функціонуванню християнських церков у різних регіонах світу, їхнім стосункам зі світською владою та з іншими культурними традиціями. Не випадає з цього ряду і пропоноване до огляду видання. Дослідниця поставила за мету реконструювати вплив революційної кризи та встановленого після неї радянського режиму на «київську православну церкву»¹. Симона Мерло реконструює церковну політику та церковне життя, аналізує доктринальні дискусії, якими супроводжувалися спроби реформи та оновлення Церкви, повертає із забуття церковні практики, що існували в роки репресій. Вона представила надзвичайно детальну картину України від 1905 до 1939 р. Поряд з опублікованими джерелами дослідниця оперує архівними матеріалами, знайомлячи західного, перш за все італійського, читача з невідомими йому сторінками історії.

Це перша монографія Симони Мерло, і саме в цій номінації вона отримала премію SISSCO² за 2006 рік. Комісія з її присудження відзначила архівну та біографічну широту дослідження та його безсторонність, констатуючи, що «цією працею молода іта-

¹ Я послуговуюся терміном «київська (православна) церква» слідом за Авторкою, яка його спеціально не пояснює, але, як впливає з контексту, вживає у суто територіальному значенні.

² Премія SISSCO присуджується щороку за найкращу книгу з царини сучасної історії, опубліковану роком раніше італійською мовою автором-італійцем.

лійська історіографія демонструє здатність до оригінального підходу в міжнародній дискусії, готовність орієнтуватися у плетиві культурно-політичної та регіональної історії і зі знанням справи залучатися до обговорення такої важливої теми, як трансформація церковних інституцій».

Звернення Симони Мерло до історії «київської церкви» не є випадковим, адже ще до виходу книги її менші публікації та виступи на конференціях стосувалися становища Православної Церкви в Радянському Союзі та Росії, а частина матеріалів була спеціально присвячена Києву³. Книзі передує передмова Роберто Мороццо делла Рокка, фахівця з історії православ'я у слов'янських країнах. Передмова вводить італійського читача до кола проблем, які розглядатиме Авторка, пояснює, чим, з його погляду, була Україна, українська національна свідомість та українська Церква у досліджуваній період. Роберто Мороццо делла Рокка наголошує на важливості цієї роботи, оскільки, за його висловом, «загальна історія Російської Православної Церкви «золотого віку» не була досліджена», а тим більше бракує праць, присвячених її регіональним та місцевим особливостям, якщо не брати до уваги спогадів та апологетичних писань (с. 9). Позиціонуючи Авторку як неперевершеного знавця не лише України, а й «усього європейського російського світу, включно з кавказькими країнами», він зараховує до її заслуг добру обізнаність із українськими та російськими джерелами, а також розгляд питань, пов'язаних з історією «київської церкви», на ширшому загальноросійському тлі. Вибір Симоною Мерло саме Києва зумовлено його особливим символічним значенням для східного християнства як колиски християнства Східної Європи (православної). Саме тут розташована найбільша святиня східних християн, місце паломництва для усіх православних вірних — Києво-Печерська лавра, що несе на собі ореол святості і має символічне священне значення для всієї Російської імперії. Київ був місцем, де Православна Церква в радянський період мала найбільше мучеників порівняно з рештою християнських конфесій. Саме цей символічно-релігійний код, Мороццо делла Рокка, є ключем до розуміння праці дослідниці.

³ Серед таких слід назвати виступи: «La canonizzazione dei nuovi martiri nella Chiesa russa contemporanea» (Канонізація нових мучеників у сучасній російській Церкві); «Kiev, città santa dell'ortodossia» (Київ — святе місце православ'я); «Le missioni dell'archimandrita Spiridon» (Місії архимандрита Спиридона), а також публікації й огляди: *La chiesa russa sotto il regime sovietico. Una rassegna storiografica* // *Cristianesimo nella storia*. — 2005, vol. III. — P. 697—742; *The Academic Study of Religion during the Cold War. East and West* // *Cristianesimo nella storia*. — 2005, vol. III. — P. 854; *Le condizioni della Chiesa ortodossa durante la «carestia»* // *La morte della terra. La grande «carestia» in Ucraina nel 1932-33*. Atti del convegno, Vicenza, 16—18 ottobre 2003 / A cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro, collana Media et Orientalis Europa, 2 maggio 2005.

Книга складається із вступу та чотирьох розділів, укладених за хронологічним принципом. У вступі Авторка декларує свою позицію щодо предмета дослідження («київської православної церкви») та завдань, які вона перед собою ставить (визначити вплив, що його справили на цю церкву процеси перетворення Російської імперії на Радянський Союз), а також окреслює шляхи вирішення цього питання.

Перший розділ «*Il periodo prerivoluzionario*» (Дореволюційний період) присвячено кризі царизму між революціями 1905 та 1917 рр., зокрема різноманітним чинникам впливу політичних та культурних подій на церковне життя Києва. Змальовуючи коротко ситуацію, що склалася в Росії на початку 1905 р., Авторка детальніше зупиняється на ставленні Російської Православної Церкви до революційної кризи й аналізує характер взаємодії Церкви з державою. Наголошено на особливому статусі Церкви, яка, з одного боку, була адміністративно підпорядкована державі, а з іншого, глибоко впливала на державні органи й через них – на все суспільство. Саме тому, на думку Симони Мерло, оприявлена з початком ХХ ст. дестабілізація не могла залишати Церкву байдужою, бо загрожувала не лише підвалинам державного ладу, але й її власним. Революційні події підштовхнули до розуміння потреби в реформі, яка зробила б церковні структури менш вразливими до суспільних катаклізмів. Це відчувалося тим гостріше, що після царського указу 17 квітня 1905 р. Церква втрачала монополію на уми громадян, адже цей акт проголошував засади віротерпимості й відмову від переслідувань за прозелітизм. Відтак, санкт-петербурзький митрополит Антоній (Вадковський) виступив з пропозицією скликати собор єпископів і депутатів від парафій та мирян, але без представників уряду, що поклало початок численним наступним спробам такого роду (на думку Антонія, це могло б сформувати нові принципи взаємин держави та Церкви, надавши останній більше автономії). Реформаторські настрої не минули й навчальних закладів – семінарій та духовних академій, викликавши бродіння передусім серед студентів, але не оминувши й викладачів. Не стала винятком і Київська духовна академія (КДА), якій дослідниця відводить чималу роль у витворенні нової церковної моделі, присвячуючи їй окремий підрозділ книжки – *L'Accademia teologica di Kiev e il dibattito sul rinnovamento della Chiesa* (Київська духовна академія та дискусія щодо оновлення Церкви). Італійська дослідниця побіжно зупиняється на організаційній історії КДА, зокрема на статутах під кутом зору їх новаторства/консерватизму, а також на стосунках усередині академічної корпорації. На її думку, одним із найзаплутаніших питань були взаємини білого духовенства та вченого монашества у змаганні за вплив на Академію, і, власне, це суперництво стало одним із поштовхів до подій, що

розгорнулися 1905 р., коли точилася боротьба за автономію та новий ліберальніший статут.

Обговорюючи страйк 1905 р. в Академії, Симона Мерло коротко переповідає про роботу Комісії з вироблення проекту нового статуту, про полеміку між «професорами-новаторами» та Антонієм (Храповицьким) щодо необхідності змін (останній пов'язував академічну реформу з церковною – відновленням патріархату). Далі Авторка висвітлює суть академічного проекту статуту та завдання, які ставилися перед Академією згідно з цим документом, а також описує внутрішньоакадемічну опозицію в особі, зокрема, Степана Голубева, що вважав головною метою теологічної освіти прищеплення суто православних цінностей, християнської етики, любові та віри в царя і вітчизну.

Після схвалення у 1906 р. статуту здавалося, що Синод визнав вимоги «новаторів» справедливими, проте, як наголошує Авторка, вже під час виборів нового ректора Синод відхилив кандидатуру запропонованого академічною радою Олександра Глаголева, вимагаючи обрати особу чернечого сану. Кількаразові клопотання з боку Академії не дали жодних результатів, і, зрештою, ректором було визнано єпископа Феодосія (Олтаржевського). На думку дослідниці, таку позицію Синоду диктувала непевна ситуація в країні, а також намагання викоринити будь-який бунтівний дух. З метою відновлення тіснішого зв'язку академії із Церквою у 1908 р. було проведено ревізію, що її Симона Мерло вважає кульмінацією конфлікту між «новаторами» та «консерваторами». Публікацію відомого звіту Антонія (Храповицького) після перевірки КДА (чого не робили досі) дослідниця пояснює як спробу активніше залучити церковні інституції до вирішення проблем духовної освіти. Тут же нею проаналізовано відповідь представників Академії на закиди Антонія, навено їхні аргументи та мотивацію.

На прикладі КДА Симона Мерло показує розбіжності у ставленні суспільства до ролі Церкви. На її думку, Антоній і «консервативні» професори репрезентували позицію, що вимагала підпорядкованості мирян духовенству, причому чорному. Натомість «професори-новатори» солідаризувалися з думкою про більш рівну участь мирян у церковних справах. Утім, дослідниця підкреслює, що ділити Антонія та його опонентів на «лівих», «правих», «лібералів», «чорносотенців» було б хибно, адже ці політичні окреслення не відображають усієї складності позицій, представлених у тогочасній Церкві. Поза тим, існувало набагато більше ліній конфлікту, зокрема між причтом і мирянами, нижчим кліром і єпископами, чорним та білим духовенством, і всі вони раз у раз перетиналися. На її думку, конфлікт між Антонієм та Академією – це радше символічний епізод шукань усередині Церкви перед собором 1917–1918 рр., а не тривіальна суперечність між єписко-

пом та професорами. Запровадження нового статуту у 1910 р. сигналізувало про поразку «новаторів», але тертя між різними групами не зникли, а навпаки, загострилися. Врешті, після призначення ректором Інокентія (Ястребова), на думку Симони Мерло, можна сміливо говорити про остаточну поразку академічних лібералів. Саме завдяки йому, а також Дмитрію Богдашевському, відбулося вигнання з КДА Василя Екземплярського. Ця подія мала гучний резонанс у церковному житті не лише Києва, а й усього російського суспільства, відкривши черговий період політики «загвинчування гайок»; про неї йдеться у наступному підрозділі книги — *Il caso di Ekzemplarskij* (Справа Екземплярського).

Дослідниця подає коротку характеристику праць Екземплярського, які, незважаючи на богословську тематику, дещо суперечили офіційній спрямованості. Свої ідеї о. Василь виголошував також на засіданнях Київського філософсько-релігійного товариства. Одна з доповідей, присвячена Толстому, коштувала йому місця в Академії. На цій роботі, а також на пізніших, що стали реакцією Екземплярського на звільнення, Симона Мерло зупиняється детальніше, наводячи розлогі цитати з метою показати один із напрямів розвитку морально-богословської думки в КДА, що не збігалася із лінією Св. Синоду. Подібні погляди щодо відповідності реалій повсякдення християнським заповідям та стосовно напрямів церковної реформи висловлювалися й колегами о. Василя по Київському релігійно-філософському товариству, якому присвячено наступний підрозділ — *La Società filosofico-religiosa di Kiev* (Київське філософсько-релігійне товариство).

Авторка зупиняється на київському осередкові в контексті аналогічних об'єднань Російської імперії, що виникли раніше у Санкт-Петербурзі та Москві. Коріння цього явища вона вбачає у працях Достоєвського та Соловйова, які вивели релігійність зі сфери суто особистісної у суспільну, наділяючи її силою, здатною спричинити масштабні суспільні зміни. Безпосереднім же поштовхом до появи об'єднань стало, на її думку, зіткнення шукань інтелігенції, чутливої до питань віри, з ліберальною налаштованістю церковних діячів. За оцінкою Авторки, Київське релігійно-філософське товариство за своїм ідейним спрямуванням та характером діяльності було близьке до московського. Основною ж відмінною рисою київського гуртка вона вважає численне представництво професорів КДА, які власне й стали засновниками Товариства, бо й сама Академія залишалася осердям богословської та філософської думки в місті. Ці дві інституції — гурток та навчальний заклад — багато в чому й творили «київську православну церкву», змусивши мирян, світську інтелігенцію і богословів разом міркувати над долею Церкви, над її історією, доктринальними особливостями, значенням у суспільстві. Роль Академії полягала також у тому, що саме її професори виступали на різних полюсах діалогу, конфронтації і співробітництва в пошуках нової моделі Церкви.

Другий розділ «*L'epoca rivoluzionaria*» (Революційна епоха) зосереджено на подіях 1917 – 1920 рр., зокрема національному питанні в українському житті, яке, на думку Авторки, викликало низку конфліктів усередині Церкви. Відзначаючи національний елемент в акціях протесту на окраїнах імперії, дослідниця підкреслює, що в Україні, зокрема Києві, ситуацію ускладнювала національна невизначеність регіону (с. 34) та символічність Києва для російського православ'я.

Вихідним пунктом національних проявів у церковному русі Симона Мерло вважає ослаблення бюрократичних зв'язків між Петроградом та Києвом під час Всеукраїнського собору 1918 р. На її думку, дебати про «обновленство» та суперечки між прибічниками єдиного Московського патріархату й автокефалістами не лежать в основі появи «української особливості». Дослідниця обстоює точку зору, що Автокефальна Церква стала продуктом суто політичних процесів, жодним чином не торкаючись канонічних питань. Автокефальну Церкву, як вона вважає, більшовики використали в період антирелігійної кампанії задля послаблення прибічників патріарха, а в 1930-х роках знищили нарівні з іншими Церквами. Кінець же внутрішнім дискусіям поклала громадянська війна, а свою специфіку «київська православна церква» втратила із встановленням радянської системи на початку 20-х років.

У третьому та четвертому розділах («*Sotto il governo sovietico*» (Під радянським урядом) та «*Gli anni del terrore staliniano*» (Роки сталінського терору)) розглянуто впровадження антирелігійної політики в Києві та Україні. Радянська влада не обмежилася відділенням Церкви від держави та конфіскацією церковного майна. Поруч з антирелігійною пропагандою було активізовано й спроби роз'єднати Церкву. Проте навіть після перенесення столиці до Харкова Київ залишався релігійним та духовним центром України й одним із важливих осередків опору православних усього Радянського Союзу заходам щодо дехристиянізації країни. Власне, тому 1920-і роки позначені важливим досвідом спільних протестних дій мирян – як, наприклад, братство, засноване колишнім афонським ченцем архимандритом Спиридоном (Кисляковим), або гурток о. Анатолія Жураковського. Наприкінці розділу Симона Мерло аналізує причини занепаду церковного життя протягом 1929–1939 рр., вбачаючи їх, з одного боку, в терорі, з іншого – в Голодоморі. За підрахунками вченої, станом на 1939 р. на території Радянської України діяло лише 3 % храмів порівняно з дореволюційними часами; до 1939 р. на свободі залишалося троє єпископів, а на початок року – вже жодного (с. 428). Таким чином, напередодні Другої світової війни радянський режим повністю виконав завдання знищення Церкви. Авторка дотримується думки, що «київська православна церква» розділила долю Православної Церкви решти теренів Радянського Союзу й що антицерковна політика в Україні нічим не відрізнялася від тієї, яку влада проводила по всій країні.